
In this article the author considers the formation and development of the education system in Turkestan province. The features of schooling in the province, the author rasskryvayutsya main types of schools in the region.

ӘОЖ 94(574)

Исенов Ө.

т.ғ.к., Қостанай мемлекеттік педагогикалық институтының аға оқытушысы

ТАБЫН БӨКЕНБАЙ БАТЫР ЖӘНЕ ОДАН ТАРАҒАН ТАРХАНДАР ӘУЛЕТІ

«Өткенсіз ертең жоқ», - дейді дана халқымыз. Осы қағиданы ескерген Қазақстан Республикасының Үкіметі «Мәдени мұра» бағдарламасын қабылдады. Бұл бағдарлама халқымыздың тарихи деректік, рухани байлығына тікелей қатысы бар құнды жәдігерлеріміздің халық игілігіне айналуына мүмкіндік әкелді. Оның аясында қазақ тарихының тамырының тереңде жатқандығы дәлелденді.

Қазақ тарихындағы мемлекеттік идеология мен мемлекеттілік, оны басқару жүйелері дала демократиясына негізделгені белгілі. Хандық жүйедегі дала демократиясы билеуші жанындағы билер, батырлар, тархандар сынды әлеуметтік институттардың ел билеу ісіне жол ашты. Қазақ мемлекеттігі сынға түскен жаугершілік заманның жағдайында белгілі тұлғалар Табын Бөкенбай, Шақшақ Бөкенбай, Қанжығалы Бөгенбай батырлар, Тама Есет, Шақшақ Жәнібек тархандар ішкі тұтастықты, бірлікті, сақтауға күш-қайраттарын жұмсап, ел бірлігін жүзеге асырды. Үш жүздің ынтымағы қалыптасты.

Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы тұлғаларды білмейінше, бірде-бір дәуірді дұрыстап тану мүмкін емес. Адам тарихының айнасынан біз тарих көшінің жүрісін ғана андап қоймаймыз, оның рухын, тынысын сезінеміз. Сондықтан да халқы мен елінің алдындағы өздерінің перзенттік парызын айқын да анық түсінген, қандай қиын-қыстау жағдайда оны адал орындаудан жалтармаған адамдар қай дәуірде өмір сүрсе де, дәйім жұртының нағыз азаматы болып қала бермек. Тарихтың қай кезеңінде болсын олар өз ұлтының бетке ұстар мақтанышы болып келген» [1] дегені ұлт қайраткерлерінің еліне қорған бола білген азаматтық

жауапкершілігінің үлгісін атадан балаға жалғастырған ұрпақтар сабақтастығының озық өнегесін сақтауды сезіндіргені. Қай заманда да ұлы тарих көшінде халқын басқарған, артына дүйім жұрт ерткен тұлғалар шешуші рөл атқарды. Олардың қатарында біз мақаламызға арқау еткелі отырған халық батыры Табын Бөкенбай Қарабатырмен одан тараған тархандар ұрпақтарының ұлт азаттығы жолындағы күрескерлік тарихы.

Шежірені сөйлетсек: Бөкенбай Қарабатырұлы (кейбір деректерде Қараұлы – деп жазылған) – Кіші жүздің табын руынан оның ішінде тарақты бөлімінің Жиенбет атасынан тараған казак батыры.

Шежірешілердің айтуынша, Бөкенбайдың әкесінің шын есімі - Алдасүгір. Қарабатыр лақап аты [2]. Жазбаша деректерде Бөкенбай Қараұлы деп беріледі [3 с.515;516].

Шежіреде Бөкенбай Қарабатырұлы деп [4,108б.] жазылған. Қазақ шежірелеріндегі Табын Бөкенбайдың әкесінің есімі Қарабатыр дегені дұрыс. Ата-бабадан жалғасып келе жатқан рулық шежіре нұсқасында ата-бабалар есімінің дұрыс айтылып жетуі күмән туғызбайды. Ал, орыс жазба деректеріне түскен есімінің мұрағатқа қате түсуі де және мұрағаттық жазбаның жыртылуы немесе әбден ескіріп тозуына байланысты Қараұлы болып жетуі де мүмкін.

Жазбаша деректерден 1748 жылы Кіші жүз руларының құрамы туралы орыс жазбасына түскен деректерді М.Тевкелевтен кездестіреміз [5,с.406]. М.Тынышбаевтың шежіресі бойынша табын руы: жаман – керей, бозым, бегім, қайыр – қожа болып өз ішінен төрт руға бөлінеді [6,с.28-29].

Табындардың таңбалық белгілері әртүрлі болған. Жалпы рулық таңбасы О – тостаған, сонымен бірге шөмішті руының таңбасы да – , тостаған, ал тарақты табын руының таңбасы – П тарақ.

Н.И.Гродековтың жинаған мәліметі бойынша, сырдариялық табындардың ұраны – Серке, Тостаған, ал табылған дала материалдарына қарағанда батыс табындарының ұраны – Алаш болған [7.с.97].

Бөкенбай Қарабатырұлы – Алаш ұранды, тарақты табын оның ішінде Жиенбет аталығынан тарайды. Жиенбет аталығынан тарайтындығы туралы дерек мұрағат жазбасына да түскен [8,13п.].

Бөкенбай батыр Қарабатырұлының туған жылына келсек, шежіреде 1681 жылы туылған [9,29 б.], – деп көрсетеді. Ал енді,

белгілі зерттеуші профессор Ә.Мұқтар Бөкенбай Қараұлының туған жылына қатысты зерттеулер бойынша Тама Есеттің 1667 жылы туғандығы анықталғандығын ескеріп, Бөкенбай Қараұлының Есет Көкіұлына ағалығын және қайын ағалығын есепке алсақ, батырдың 1667 жылға дейін дүниеге келгендігін аңғаруға болады, - дейді [10]. Логикалық қисынға келетін Ә.Мұқтардың пікірімен келісуге болады.

Орыс жазба деректері Бөкенбай батырдың туған жылын шамамен XVIII ғасырдың үшінші ширегі деп [3 с. 515], топшылап көрсетеді. Олай болса, Табын Бөкенбай батырдың туған жылы туралы пікір алуандығы нақтылауды қажет етеді.

Айтыстан ақиқат туады демекші, зерттеушілердің Бөкенбай батырдың тарихына қызығушылық танытып, назар аударғандықтарын ескерсек [11], батырдың ғұмырнамасының тарихына қатысты пікірлер бір жүйеге келтіріліп, өмірі мен қоғамдық қызметіне арналған тарихи монографиялық зерттеу еңбек жарық көреді деген ойдамыз.

Бөкенбай Қарабатырұлынан тараған ұрпақтарынан батырлық дәстүрді атадан балаға жалғаған батырлық даңқымен қатар, тархандық атақты ұрпақтарына мұраға жалғаған атақты батыр Тіленші тархан балалары – Жоламан Тіленшіұлы мен Бостыбай Тіленшіұлдарының есімдері мұрағат құжаттарына да түскен [8].

Сырым батыр Датұлының замандасы әрі азаттық үшін күрестегі жорықтас жолдасы Тіленші батыр Бөкенбайұлының да туған жылы белгісіз.

Белгілі зерттеуші профессор Н.Бекмаханованың: «Патша үкіметінің шенеуніктері Нұралы ханды биліктен алып тастауға қорықты, тәуекел ете алмады, сондықтан XVIII ғасырдың 80 жылдарына дейін хандықты қолдады. Сырым батыр бастаған қозғалыстан кейін ғана хандықты жоюға шешім қабылдады. Кіші жүзде 1783 жылы губернатор О.Игельстром ұсынған дистаночнойлық реформасы Қазақстандағы патша үкіметінің заңдарын қазақ қоғамына енгізу шараларының ең алғашқы бастамасы болды» [12, с.185] деген пікірі патша үкіметінің дәстүрлі хандық билікті жоюдағы әрекеттерін жүзеге асыра алмауларына басты кедергі халық рухы дәстүрлі батырлар институты болғандығын көрсетеді.

Мұнан біз Сырым, Тіленші, т.б. қазақ батырларының патша үкіметінің отаршылдық саясатын жүзеге асыруда тегеурінді күш

болып, отаршылдардың қазақ даласына ішкерілеп енулеріне мықты кедергі күш болғандығын көреміз.

Батырлар институтының қазақ қоғамындағы әлеуметтік саяси құрылым жүйесіндегі бұқара халықтың өкілін білдіретін күш екендіктерін таныған патша үкіметі батырлар институтының өкілдерінің күшін дәстүрлі мемлекеттік билік хандық институтты жоюға пайдаланудың түрлі жолдарын өздерінше іздестіре бастаған.

Орал әскери кеңесінің есебі бойынша, 1785 жылдың басында Барақ батыр 2000 сарбазымен, Тіленші батыр 1500 адамымен Сырым батыр жасағына қосылып, патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы қарулы күресте күш біріктіреді [13, с.28].

Мұрағаттанушы Р.Сариева еңбегінде: «1786 жылы О.А.Игельстром Кіші жүзге қараған Кіші орда көлемінде билер шешімін жойып, ресейлік жазалау органын құрады. Бұл зұлымдық саясаттың бетін бүркеу үшін Байұлы, Әлімұлы мен Жетірудың әрқайсысынан бір-бір өкіл енгізді. Бірақ, бұл саясат үлкен қарсылыққа ұшырады. Соған қарамастан, 1789 жылы О.А.Игельстром Кіші орданы 6 бөлікке бөлді. Ондағы ойын губернатор П.Екатеринаға 27 қараша 1785 жылы: «Кіші орданы бұлай бөлшектеу, әрине, Сіздің императорлық мәртебеңізге өте пайдалы», – деп мәлімдегендігі айтылады [14, 206 б.]. Бұл деректер патша әкімшіліктерінің «бөліп ал да, билей бер» саясатына қол жеткізуге жоспарлы кіріскендерін дәлелдейді. Бұл – бір. Екіншіден, дәстүрлі қазақ мемлекеттігін жоюдың түрлі жолдарын қарастырып әкімшілік реформалар енгізді.

Ізденістер нәтижесінде патша үкіметі хандықты жоюдың өздеріне сөз келмейтін құйтырқы саяси амалдарына көшкен. Мәселен, 1786 жылдың 3 маусымында патшайым П.Екатеринаға хат жолдап, Нұралы ханды биліктен алыстату үшін, Ресейге шақыртып алып, сонда оны мәңгіге жібермей ұстап қалу жоспарларын іске асыруларына рұқсат сұрайды. Патшайым келісімін алған олар, Нұралы ханға Орынборға нөкерлерімен келуіне арнайы шақырту жібереді. Орынборға келген Нұралы хан Әбілқайырұлын нөкерлерімен Уфаға аттандырады. Нұралы ханның Уфада қалдырылуының себебін, патша үкіметінің шенеуніктері хан өмірінің қауіпсіздігі үшін жасалып жатқандығын тілге тиек еткен. Мұнан кейін О.А.Игельстром халықтың еркін білдіретін Сырым батырмен ғана байланыс жасап, сұлтандарды биліктен ығыстыру арқылы сұлтандар мен ру басылары би-батырларды бір-біріне наразы етіп айдап салу саясатын ұстанады.

Патша үкіметі отаршылдық мақсаттарын жүзеге асыру үшін, Кіші жүзде 1787 жылдың 19 қарашасында бас старшындық қызметке жеті адамды бекітеді. Олар – Әлімұлы руынан: Сарытай би, Қаракөбек би Құшайбиұлы (Қосбайұлы), Мұратбек Айбашұлы. Байұлы руынан: Сырым Датұлы, Қаратау би Ғұмырыұзақұлы. Жеті рудан: батырлар – Тіленші Бөкенбайұлы, Жанболат Қарабанұлы [15, с.100].

Бас старшындыққа тағайындалғандардың әрқайсысына жылына 100 рубль күміс ақша мен жалақы және үш шертпек нандық астық беруге және Кіші жүздің старшындары мен сұлтандарын бас старшындарға бағынуы туралы жоғарыдан үкімет бұйрығын түсірді [15, с. 100].

Патша үкіметі 1787 жылдың 19 қарашасында Сырым Датұлы мен Бөкенбай Тіленшіұлына бас старшындық атағымен бірге ұрпақтарына мұраға кететін тархан атағын беріп, Ресей патшайымының қолы қойылып патша сарайының мөрі соғылған тархандық грамотаны қоса тапсырады [16, с.230].

Патша үкіметі біріншіден, қара халықтың өкілінен шыққан бас старшындар арқылы дәстүрлі қазақ қоғамының билігіне патша әкімшілігінің тікелей араласуын көздеді. Екіншіден, билікті бас старшындар қолына беру арқылы «ақсүйек» хан-сұлтандар билігін шектеу болатын.

Бас старшындар міндеті біріншіден, Ордада тәртіп пен тыныштықтың сақталуына жауапты болды. Екіншіден, бас старшындар генерал-губернатордың, шекаралық экспедицияның және расправаның жіберген барлық жарлық-нұсқауларын орындап отыру. Үшіншіден, қарапайым старшындардың қызметтеріне бақылау жасау мен расправалардың жұмысын қадағалап, бақылау [16, с.230]. Бас старшындар міндетінен байқайтынымыз: біріншіден, рубасы билері мен белгілі батырларына бас старшын атағын беру арқылы қазақ қоғамының дәстүрлі билік өкілдерін патша үкіметіне қызмет етуге тартуды, жергілікті жердегі патша үкіметінің сенімді шенеуніктеріне айналдыруды көздеген. Екіншіден, Кіші жүздегі тыныштықты бас старшындардың бақылауы арқылы жүзеге асыру болатын. Үшіншіден, патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы наразылық білдіретін белгілі батыр-билерге бас старшын атағын беру арқылы оларды өз жақтарына тарту үшін мансап, атақ-дәреже беріп, олардың қарсылығын болдырмаудың алдын алумен отарлық сананы сіңіру болатын.

Осы кезде патша үкіметінің бас старшындық лауазымнан басқа Сырым Датұлы мен Тіленші Бөкенбайұлына ұрпағына кететін тархандық атағын берулерінің саясатына келсек: қазақ қоғамындағы сұлтандар институтының дағдарысын қолдан жасау мақсатында, өздері XVIII ғ. 40 жылдарынан бастап дәстүрлі қазақ қоғамына енгізген тархандар институтын одан әрі дамыта түсті. Бұл – бір. Екінші, тархандардың әлеуметтік статусын көтеру арқылы ақ сүйек өкілдері сұлтандардың дәрежесін кара сүйек өкілдері тархандармен теңестіру еді. Үшінші, қазақ қоғамындағы дәстүрлі хандық биліктің мұрагерлерінің өкілдері сұлтандарға тархандардың дәрежесін теңестіруді қолдан жасап, сұлтандар дәуренінің тағдыры патша үкіметінің қолында екендігін сездіру болатын. Белгілі би-батырларға бас старшындық мансап және тархандық грамота беріп, жалақы тағайындап патша үкіметіне қызметке тарта бастады. Патша үкіметінің қазақ қоғамының дәстүрлі әлеуметтік институттар жүйесіне енгізген старшындық және тархандық институттар дәстүрлі қазақ қоғамының саяси-әлеуметтік институттарының құрылым жүйесіне Ресей патша үкіметі тарапынан енгізілген әлеуметтік институттарының бірінші үзбе жүйесі болды.

Қазақ қоғамында старшындар институты өкілдерінің қолдарында рулық ішкі билік басшылығы болды. Олар ауылдың көшпелі ұжымына басшылық жасады. Себебі, ауыл адамдарына старшындар жақын болды. Патша үкіметі тархан старшындар қолдауына хан-сұлтандардың да сүйенуіне мәжбүр болатын саяси билік құрылымын жоспарлы түрде қолдан жасады.

Мәселен, О.А.Игельстром өзінің II Екатеринаға берген хабарламасында: Ордада бодандық міндеттерін адал атқаратын күшті адамдарды өз жақтарына тарту үшін, қаражат беру қажеттігін, сондай-ақ, бұл қойылған бас старшындар өздері күткен қызметтерін көрсетіп болғанша, жалования берілетінін, ал бас старшындардың қызметі қажет болмай қалған күнде олардың қызметінен бас тартып, қаржыландыруды тоқтататын жоспарын күні бұрын жеткізді [15, с.98-99].

Губернатор Игельстромның бұл жоспарында тархандар туралы ештеңе айтылмайды. Осыған қарағанда, патша үкіметі Тіленші Бөкенбайұлы мен Сырым Датұлына тархандық атақты бас сатаршындық атақпен қоса берулерінің өзіндік саяси себебі барын аңғарамыз. Сырым тархан мен Тіленші тарханның тұлғалық қабілеті мен халық арасындағы беделдерімен патша үкіметінің ұзақ

уақытқа дейін санасуларына тура келетіндіктерін білгендіктен тархан атағын қоса бергендігі күмән туғызбайды.

Патша үкіметі тархандық грамотаны елдің ең танымал тұлғаларына беру арқылы ел ішіндегі олардың беделдерін пайдалануды көздеген.

Тархандар тек өздеріне қарасты ауылдарға ғана жауапты болмады. Мысалы, 1788 жылы Сегізбай тархан Көлбекұлы, Сыпыра Қарабатырұлы, Көккөз, Тұрымбет билер бастаған ақсақалдар ордадағы барлық мәселеде кеңес беріп отыратын ақсақалдар билігі кеңесінің алқасын құраған [15, с.117].

Көзге түскен тұлғаларды патша үкіметі өздеріне тарта білумен қатар, бұқара халықты да алдарқатуды назарларында ұстады. Мәселен, 1789 жылы наурыз айында Кіші жүздегі жетірулықтарға арнайы патшайым II Екатерина атынан Петербордан алғыс грамотасын жіберген. Грамотада: «...Жетірулықтар, бодандық адал қызметтеріңіз және тыныштықты сақтап отырғандарыңыз біздің көңіл бөліп алғысымызды білдіруімізге лайықты», – делінген [5, с.132]. Мұнда патша үкіметі біріншіден, алғыс грамоталары арқылы халықты алдарқатып, отаршылдық саясаттарына қарсылықтарын білдіріп, бас көтермеулер бодырмаудың алдын алудағы жұмсақ саясат айналымы болатын. Екіншіден, Нұралы ханның елге қайтпауының себебін, халыққа елде түпкілікті тыныштық орнағанша ұстап отырғандай сыңай танытудағы астарлы отаршылдық саясаттарын сездірмеудің қулығын да байқауға болады. Үшіншіден, Табын Тіленші тарханның патша үкіметінің саясатына наразылығы туған жағдайда жетірудың жұртына деген «ақ патшаның» алғыс сеніміне лайықты болуға тыныштық сақтауға шақырған үндеуі деп білуге болады. Өйткені патша үкіметі Тіленші тархан Бөкенбайұлының басшылығымен 1500 адамнан тұратын халық жасағының патша үкіметі отаршылдық саясатына қарсы көтерілгенін ұмытпаған болатын.

Үкімет орындарының тіркеп отырған мәліметтік жазба деректерінде, Тіленші тарханның медреседе оқып жатқан екінші ұлын қыс мезгілінде үйінен оқытуға келіскен молда екеуін Орынбордан келе жатқан беттерінде Орал атаманы полковник Д.Донсков себепсіз, үш ай ұстап барып жіберген. Ауыр науқастанған Тіленшінің ұлы үйіне жетіп қайтыс болған. Мұнымен қоймай, атаман Д.Донсков жіберген әскерлер диқаншы қазақтардың ауылын тонап, ерлері мен әйелдері аралас 18 адамды өлтіріп, екі адамды өздерімен бірге алып кеткен. Мүліктері мен малдарын

тартып әкеткен. Екі қазақ тұтқыны Уральской зашитеде қаза болады [15, с.150-151]. Осындай келеңсіз оқиғалардың арты кісі өліміне апарып соқтырған. Ашынған Тіленші тархан Шерғазы сұлтанға патшайым атына ашық хат жаздырып, 1794 жылдың 4 қаңтарында шағым түсіреді. Онда орыс-казактар мен башқұрт старшындары тарапынан жасалған жүгенсіздік пен озбыр барымталарын баяндай отырып, ұрлық пен шекара барымтасын тоқтатуда патша әкімшілігі өзіне бағынышты халыққа тәртіп берулерін сұрап, 184 адам қол қойған талаптарын тапсырады [15, с.168].

Қазақ тархандары мен би-батырлары елде тыныштық сақтауда бейбіт тұрмысты қалайтындарын баяндап жеткізіп, үкіметтен әділдік күтті. Талаптары орындалмаған соң, қарулы көтеріліске шықты. Ресей патша отаршыларына қарсы соғысқан, Сырым тархан Датұлының жорықтас жолдасы Тіленші Бөкенбайұлы 1800 жылғы ұлт-азаттығы үшін күрестегі қарулы қанды қақтығыста қаза болады [17, 56.].

Жалпы XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ қоғамындағы батырлар институтын тархандар институтына ауыстыру арқылы батырлар институтының рухтық құндылықтарын жойып, қазақ батырларының санасына отарлық сананы енгізуді мақсат тұтқан патша үкіметінің үміті ақталмады. Батырлық рух сақталып, ұрпақтан ұрпаққа ұласып сабақтасып отырды.

Батырлар ұрпақтарының ұлт-азаттығы үшін күрестерінің сабақтастығы тарихымыздағы Бөкенбай батырдың ұлы Тіленші тарханға оның ұлы Жоламан тарханның ұлт-азаттығы үшін күрес тарихымен жалғасты.

Жоламан тархан туралы патша үкіметінің офицері әскери статистик И.Ф.Бларанберг Жоламан тарханның туының астына 3 мыңдай адам жиналып, өлкені үрейде ұстағандығын мәлімдей отырып, одан әрі: «Ценой крови купили казаки обладание плодоносными берегами Илека; старинные владетели его не раз под предводительством своих батырей собрались огромными толпами и дрались на смерть, желая лутше расстаться с жизнью, нежели с кочевьем предков» деп жазды [18, с.96 .]. Шындығында, бүгіндегі тарихи зерттеулермен құжаттық деректер Жоламан тарханның өзінің жасақтарымен Орта жүз жеріндегі ұлт-азаттық қозғалысқа катысып, Хиуа мен Бұхар хандықтарына барып, Ресей патшалығына қарсы күш біріктіруге одақтас болуға шақыруы патша үкіметінің басқыншылық саясатына қарсы көршілес

мұсылман халықтарының басын қосуға талпынғандығын дәлелдейді.

1841 жылдың қыркүйек айының басында Бұхармен келіскен хан Кенесарының Ташкентке бет алған әскері құрамында Табын рулары да болды. Жоламан тархан бастаған табындар ауылдарының Хиуа бағытына көш түзеулеріне түрткі болған себебін Ә. Мұқтар: «Патша әскерлері Кенесарының соңына түсті. Жағдай оналмаса сұлтан Кенесары Бұхарға кетуге мәжбүр болатынын және патша үкіметі 1000 қазақты Кавказға жібермекші деген әңгімелердің тарауы түрткі болғанын көрсетеді» [19, 177-178 бб.]. Біздің пікірімізше, патша үкіметі мұндай әңгімелерді әдейі таратып, Жоламан тарханның ауылымен Хиуаға қарай көшуін қалады. Мұндағы көздеген мақсаты Жоламан тархан мен Кенесары хандардың патша үкіметіне қарсы ұлт-азаттығы көтерілісінің шынайы мақсатын бұрмалау үшін, көтеріліс басшыларын қазақтарды Хиуаға бағындыру мақсатында патша үкіметімен соғысқан етіп көрсету болғандығы күмәнсіз. Ойымызды қазақ даласына жіберілген патша үкіметінің әскери жорықтарында болған Орынбор, Орал казактары мен башқұрт, мишарлардың Орынбор арнайы әскери корпусының құрамында болған кезіндегі жазылған қолжазба деректері ойымызды қуаттай түседі. Онда: «...XIX ғасырдың 30-40 жылдары қазақ даласында қазақтарды Қоқан хандығына бағындырғысы келген Кенесары Қасымов жасақтарымен нағыз соғыс болып жатты», – деген кереғар пікірлер бүгінге дейін айтылуда [20 с.218]. Патша үкіметінің сол кездегі арнайы таратқан теріс пікірлерін бауырласа башқұрт тарихшылары талдап, талғамай-ақ дерек көзі ретінде бүгінгі күнге дейін пайдалануда.

Жоламан тарханның 500 жылқысы, 2000 ұсақ жандықтары, 50 түйесі, көптеген ірі қара малы болған. Ауқатты адам санатына қосқан. Тархан батырдың 10 ұлы болған. 2 бауыры – Есенаман мен Әжібайда 9 ұл, ал Едіге бауырынан қалған 6 ұл болған. Бұлардың барлығы Жоламан тархан Тіленшіұлымен бірге көшіп қонып жүрген [17,5 б.]. Бұл деректерге қарағанда, Жоламан тархан ауқатты, бай қуатты бола тұра байлыққа алаңдамаған. Жеке меншік, дәулет, байлыққа деген жалтақтық психологиясы болмаған, тәуелсіздік пен халқының азаттығын дәулет пен жеке басының мүддесінен жоғары қойған отаншыл елжандылық қасиетімен танылған тұлға. Жоламан тарханды «Малым – жанымның садағасы,

Жаным – арымның садағасы» деген принципті ұстанған адам болған деуімізге толықтай негіз бар.

Жоламан тархан бастаған көтерілісшілерге қарсы 500 орынборлық казактардан құралған жазалаушы отряд жорыққа жіберілді. 1825 жылы наурызда мықты қаруланған жазалаушы отрядтар Бұлдырты, Шиелі және Талды өзені бойындағы жүздеген казак ауылдарын талқандады. Қазақтар қайтпас қайсарлықпен қорғанды. Қанды қақтығыстан казактардан 195 адам өлді, 125 тұтқынға алынды, оның ішінде әйелдер мен балалар да бар. Олар Орал түрмесіне әкетілді, онда өте ауыр жағдайда ұсталған тұтқындардың көбісі түрмеде аурудан қайтыс болды. Ал, Жоламан тарханның сағын сындырмақшы болған патша үкіметі оның көтеріліске қатысқан алты бірдей туыс бауырын Орал түрмесіне қалдырмай ит жеккенге айдатып жіберді [21. с.158-159].

Ғалым Ж.Қасымбаев еңбегінде 1846-1847 жылдары Кенесары оңтүстік аудандарға шегінгенде патша әскерлерінің қуғынынан шегінген, Табын Байқадам бидің соңынан ерген Шөмішті табындардың бір бөлігінің Қоқан елінен пана тапқандығы айтылады [22, 34 б.].

Жоламан тархан Тіленшіұлы царизмге қарсы барлық батырлар мен қоқан, хиуа халықтарының басын қосу қамында жүрген кезінде Ташкент құшбегі өлтірген [23, 131 б.].

Бұл деректерге қарағанда, ұлт-азаттық көтеріліс кәсемі Жоламан Тіленшіұлы Қасым төренің кебін киіп, Ташкент құшбегінің қолынан қаза табуы шындыққа жанасады. Ташкент құшбегінің Жоламан Тіленшіұлын өлтіруінің себебіне келсек: бұхарлықтар мен Жоламан тархан одақтасып қоқандықтарға қарсы күш болады,— деп қорқуларынан туындаған болуы мүмкін. Бұл – бір. Екіншіден, Жоламан Тіленшіұлының жұмбақ жағдайдағы қазасына патша үкіметінің де қатысы болды деген ойға жетелейді. Өйткені, 1848 жылғы 23 қазанда әскери старшын Арыстан Жантөрин шекаралық комиссияға Жоламан тарханның қайтыс болғандығы туралы мәлімет береді. [17,5б.]. Осыған қарғанда, ұлт-азаттығы көтерілісінің ұйымдастырушысы, әрі басшысы Жоламан тарханның ізіне көп жылдар бойы шам алып түскен патша үкіметінің батырдың қазасына қатысы болмаса, үкімет басшыларына берген арнайы рапорттары міндетті түрде жазбаға түсіп тіркелген болар еді.

Ал, 1848 жылғы 23 қазандағы Жоламан Тіленшіұлының қайтыс болуының себебі баяндалмай жай ғана хабарлама түрінде

берілуінің өзі батырдың қазасына патша үкіметінің пұлға жалдаған жансыздарының тапсырмаларын нақты орындағандығы туралы ресми хабарлауы болып көрінетін ой туғызады.

Кезінде М.Вяткин ұлт-азаттық қозғалыс туралы «Жоламан тархан қозғалысы кең аймақты қамти алмады, тек Жеті руды ғана қамтыды» деген пікір білдірген болатын [24 с. 229].

Энциклопедист – ғалым Телжан Шонанұлы: «1836-1838 жылдары Исатай Тайманұлы мен Жоламан тархан Тіленшіұлдары бастаған үлкен көтеріліс болды. Бұл көтерілістер – жер үшін болған көтеріліс, «жер тағдыры – ел тағдыры» [25, 263 б.], – деген еді. Олай болса, жер үшін, ел үшін болған бұл көтеріліс қазақ мемлекеттігін сақтап қалу үшін қан төгілген ұлт азаттық көтеріліс дегенге келіп саяды.

Төрелер тарихына ден қойып зерттеген ғалым Ж.Қасымбаев Кенесарының туының астында топтасқан серіктерінің арасында азаттық соғыстың мүддесіне аяғына дейін берілген, қанды шайқастарда ерлігімен көзге түскен үш жүздің батырларынан: Ағыбай, Аңғал, Байсейіт, Туғанас, Тобылды, Таймас, Жеке, Табын Бұқарбай, Бұғыбай, Жауке, Сұраншы, Иман, Төлебай, Наурызбай т.б. қатар Жоламан Тіленшіұлының да есімін атайды [22, 61 б.]. Осыған қарағанда, Жоламан тарханның көтерілісінің географиялық аймағы М.Вяткин айтқандай, тек Жеті руды ғана қамтыды деген пікірдің жаңсақтығын дәлелдей түседі.

1848 жылы көтеріліс ошақтарын басқан патша үкіметі Орта жүзде салық мөлшерін өсіруге қорықты. 1848 жылы берілген үкімет бұйрығында: «...Орта жүз қазақтарының мал басына төлейтін жасақ салығының мөлшері 1849 жылдан 1855 жылға дейін көтерілмесін» деген арнайы үкімет бұйрығын түсірді [26 с.119].

Мұнан біріншіден, ұлт-азаттығы көтерілісінің қайта жандануынан қорыққан патша үкіметінің әрекетін көреміз. Екіншіден, патша үкіметінің қазақ даласындағы патша үкіметінің отаршылдық саясатына қарсы көтерілістің қайта жандануынан қорыққан патша үкіметі салық саясатын қайта қарап жеңілдіктер жасауға мәжбүр болды.

Қорыта келе айтпағымыз, Жоламан тархан бастаған ұлт-азаттық көтерілісі (1823-1848 жж.) сәтсіздікпен аяқталғанымен, Ресей патша өкіметінің отаршылдық саясатына қарсы XVIII ғасырдың 50 жылдарындағы Тама Есет тарханның башқұрт бауырлармен бірге бастаған (1755-1756 жж.) [27] отаршылдыққа қарсы ұлт-азаттығы күресінің және Сырым тархан Датұлы мен

әкесі Тіленші тархан Бөкенбайұлы бастаған (1783-1797 жж.) ұлт-азаттық қозғалыстарының жалғасы болды.

Тәуелсіздікке қол жеткізу жолындағы Бөкенбай батырдың ұрпақтары әкелі-балалы тархандардың ұлт азаттығы жолындағы кандары текке төгілмеді. Ғасырлар бойы жалғасқан ұлт-азаттық үшін күрес нәтижесі – Қазақстан Республикасының тәуелсіз ел болуына қол жеткізді.

XVIII-XIX ғғ. батырлық дәстүрді атадан балаға жалғаған батыр тархандардың қоғамдық саяси қызметтері бүгінгі ұрпақ үшін, жерін халқын сүюде елжандылық пен ұлтжандылық сананы калыптастыруда өнеге боларлық тағылымы бар тарих екендігі дәлелденді [28].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. *Жасай бер, тәуелсіз Қазақстан! Тәуелсіздік күніне арналған салтанатты мәжілісте сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 1998. 16 желтоқсан.*

2. Жақсат Қарылғашов. *Бөкенбай баһадур: ескерусіз ерлігімен отты рухы. // Ана тілі, – 27 қыркүйек, 2007. (7 б.); Қалдыбай Бектібайұлы Құттымұрат. Тарақты табын шежіресі. – Ақтөбе, 2009. – 150 б.(30 б.)*

3. *История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описания казахских земель. Первая половина XIX века / Сост. И.В.Ерофеева, Б.Т.Жанаев – Алматы: Дайк-Пресс, 2007.– Т. 5.– 620 с.*

4. Маданов Х. *Кіші жүз шежіресі, – Алматы: Атамұра – Қазақстан, 1993, – 168 б.*

5. *Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 744 с.*

6. Тынышпаев М. *Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925.*

7. Восторгов В.В, Муканов М.С. *Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – начало XX в). – Изд-во Наука Казахской ССР Алма-Ата 1968. – 256 с.*

8. ҚР ОММ. 4 – қор, 1–тізбе, 4901– іс.

9. Қалдыбай Бектібайұлы Құттымұрат. *Тарақты табын шежіресі. – Ақтөбе, 2009. –150 б.*

10. Мұқтар Ә.Қ. *Бөкенбай батыр туралы не білеміз // Ана тілі, – 14 наурыз, 2008*

11. Қарылғашов. Ж. *Бөкенбай баһадур: ескерусіз ерлігімен отты рухы. // Ана тілі, – 27 қыркүйек, 2007. Мұқтар Ә.Қ. Бөкенбай батыр туралы не білеміз // Ана тілі, – 14 наурыз, 2008; Соныкі, Бөкенбай батыр. // Алтын Орда, – 1-7 мамыр, 2008.*

12. Бекмаханова Н. Легенда о Невидимке (Участие казахов в Крестьянской войне под руководством Пугачева в 1773-1775 годах). – Алма-Ата: Казахстан, 1968. – 190 с.

13. Нусупбеков А.Н. Вопросы истории Казахстана (Избранные труды). – Алма-Ата: Наука, 1989. – 344 с.

14. Сариева Р.Х. Мұрағат және тарих: (мақалалар, баяндамалар). – Алматы: Арыс, 2004. – 292 б.

15. Материалы по истории Казахской ССР. Т.IV. (1785-1828 гг.) – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 543 с.

16. Вяткин М. Батыр Сырым. – Алматы: Санат, 2002. – 344 с.

17. Мұқтар Ә. Жоламан батыр: «Мен қарақшы емеспін, Ресеймен соғысып жүрмін» // Егемен Қазақстан – 2008. 19 наурыз.

18. Бларамберг И.Ф. Военно-статическое обозрение земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевский) и Зауральской (Малой) Орды Оренбургского ведомства // Военно-статическое обозрение Российский империи. Т. 16. ч – 1, –СПб., 1848. – 322 с.

19. Тарих тұңғызындағы тұлғалар (XVIII-XIX гг.). Ғылыми мақалалар жинағы. – Алматы: "Арыс" баспасы, 2008. – 240 б.

20. Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. – М.: ИПЦ«Дизайн. Информация. Картография», 2007. – 696 с.: ил., карт.

21. Рязанов А.Ф. Сорок лет борьбы за национальную независимость казахского народа (1797-1838 гг.) Очерки по истории. В 2-х частях. – Кызыл-Орда, – 1926, – 298 с.

22. Қасымбаев Ж. Кенесары хан. – Алматы: Қазақстан, – 1993, – 112 б.

23. Әбдікәкімұлы Ә. Қазақстан тарихы (ерте дәуірден бүгінге дейін) оқу құралы. – Алматы республикалық баспа кабинеті. – 1997. – 403 б.

24. Вяткин М. Очерки по истории Казахской ССР. том первый с древнейших времен по 1870 г. – ОГИЗ Госполитиздат – 1941. – 368 с.

25. Шонанұлы Т. Жер тағдыры-ел тағдыры. 2 басылуы (көмекиші оқу құралы). – Алматы Санат 1995. – 224 б.

26. Оттепова Г.Е. Законодательные акты Российской империи осистеме налога облажения в казахстане в XVIII-XIX веках // Отан тарихы 2008, №2 (42) – 112-125 б.

27. Исенов Ә.И. Тама Есет батыр (Опат болған жьылы мен жұмбақ өлімі хақында) // Қазақ тарихы республикалық ғылыми-әдістемелік журнал – № 5-6.2008. – 27-29 бб.

28. Исенов Ә.И. Қазақ қоғамындағы тархандар институты тарихы (XVIII-XIX гг.) : Тарих ғылым. канд. ... диссер. – Қостанай. 2009, – 161 б.

Автор, ссылаясь на исторические источники, рассматривает жизнь Табын Таукенбай-батыра и его потомков – поколения тарханов.

Rebering to historical resourses the author considers the life of Tabyn Bukenbay-batyr and his descendents – generations of tarkhans.